

**Imamiyya intellectual-religious currents in Pakistan and the center of their
disputes**

*Farman Ali Saeedi Shagari¹ / Abdul Wahab Farati^r / Naser Bagher, Bidhandi^r / Hossein
Abdulmohammadi^f*

(DOI): [10.22034/MTE.2023.10277.1417](https://doi.org/10.22034/MTE.2023.10277.1417)

Abstract

Original Article

P 52 - 76

After Sunnis, the Shiites of Pakistan constitute the largest population of this country. But from the cultural and social point of view, they have always been neglected by other religions. Despite the external attacks, there is no coherence in the internal circles to deal with them properly, and this has several factors; One of them is the existence of different thoughts and currents within the Shia religion and their differences with each other; They also have problems from the inside. Among them, not having a sufficient scientific and cultural base and center is a guide. The Shiites of this country do not have the same opinion regarding religious teachings; Rather, different readings can be seen among them, and the lack of a reading and opinion about religious teachings has caused the emergence of various religious currents. For this reason, they have suffered intellectual, ideological and behavioral deviations. The biggest deviation is in the areas of analysis and interpretation of the principles of beliefs, customs, and exaggeration in the expression of the virtues of Imam (a.s.). So far, four important currents have emerged among the Shiites of Pakistan. (History) and this issue has not been researched so far. (Background) How many religious-intellectual currents exist among the Shiites of Pakistan, and in which areas do they have differences and conflicts, and what are their intellectual foundations? It is an issue that should be investigated (question) Akhbaris, Sheikhis, Jamanshahis and reformists are present in this country and most of its disputes and conflicts is in the field of belief, customs and rituals of Ahl al-Bayt (a.s.) (hypothesis). This article tries to identify the currents of thought in Pakistan, explain the factors and areas of

1 - PhD in History of Ahl al-Bayt (AS), Complex of Islamic History and Civilization, Al-Mustafa Society (AS), Qom, Iran. (farman_ali@miu.ac.ir)

2 - Associate Professor, Department of Political Science, Institute of Islamic Culture and Thought, Qom, Iran. (forati129@yahoo.com)

3 - Department of History of Ahl al-Bayt (AS), Islamic History and Civilization Complex, Al-Mustafa Community (AS), Qom, Iran. (naserbagheri_bidhendi@miu.ac.ir)

4 -Department of History of Ahl al-Bayt (AS), Islamic History and Civilization Complex, Al-Mustafa Community (AS), Qom, Iran (hosein_abdolmohamadi@miu.ac.ir)

Received: 2021/02/21 | Accepted: 2022/02/09

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

their conflicts and disputes, and identify the trend of alignment with the Ahl al-Bayt (A.S.). Target). To achieve this goal, it used descriptive and analytical method (method). According to Shia teachings, Akhbari and Jamanshahi currents have taken the path of deviation and the reformist current has chosen the way and method of Ahl al-Bayt, peace be upon them, but the reformation method of this current is also is a matter of reflection. (Found)

Key words: Pakistan, current, Sheikhiya, Jamanshahi, reformers

جریان‌های فکری - مذهبی امامیه در پاکستان و کانون مناقشات آن‌ها

فرمان علی سعیدی شگری^۱ | عبدالوهاب فراتی^۲ | ناصر باقری بیدهندی^۳ | حسین عبدالحمیدی^۴
 شناسه دیجیتال (DOI): [10.22034/MTE.2023.10277.1417](https://doi.org/10.22034/MTE.2023.10277.1417)

علمی - پژوهشی
 ص: ۷۶/۵۲

چکیده

شیعیان پاکستان بعد از اهل سنت، بیش‌ترین جمعیت این کشور را تشکیل می‌دهند. اما از نظر فرهنگی و اجتماعی همواره مورد بی‌مهری دیگر مذاهب قرار داشته و دارند. با وجود هجمه‌های بیرونی در محافل داخلی نیز انسجامی برای مواجهه درست با آن‌ها دیده نمی‌شود و این امر عوامل متعددی دارد؛ یکی از آن‌ها وجود افکار و جریان‌های مختلف در درون مذهب شیعه و اختلاف آنان با یکدیگر است؛ از درون نیز دچار مشکلاتی هستند. از جمله آن‌ها نداشتن یک پایگاه و مرکز علمی و فرهنگی کافی هدایت‌گر است. شیعیان این کشور نسبت به آموزه‌های دینی یک نظر ندارند؛ بلکه قرائت‌های گوناگون در میان آن‌ها دیده می‌شود و نبود یک قرائت و نظر در باره آموزه‌های دینی، سبب به وجود آمدن جریان‌های گوناگون مذهبی شده است. به همین جهت دچار انحرافات فکری، عقیدتی و رفتاری شده‌اند. بیش‌ترین انحراف در عرصه‌های تحلیل و تفسیر اصول اعتقادات، آداب و رسوم، و اغراق در بیان فضائل و مناقب ائمه^(ع) است. تاکنون چهار جریان مهم در بین شیعیان پاکستان پدید آمده است. **(تاریخچه)** و این مسأله تاکنون مورد تحقیق و پژوهش قرار نگرفته است. **(پیشینه)** این که چند جریان فکری-مذهبی در بین شیعیان پاکستان وجود دارد، و در کدام عرصه‌ها

۱. دکتری تاریخ اهل بیت(ع)، مجتمع تاریخ سیره و تمدن اسلامی، جامعه المصطفی(ص)، پاکستان. (farman_ali@miu.ac.ir)

۲. دانشیار گروه علوم سیاسی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران. (forati129@yahoo.com)

۳. گروه تاریخ اهل بیت(ع)، مجتمع تاریخ سیره و تمدن اسلامی، جامعه المصطفی(ص)، قم، ایران. (naserbagheri_bidhendi@miu.ac.ir)

۴. گروه تاریخ اهل بیت(ع)، مجتمع تاریخ سیره و تمدن اسلامی، جامعه المصطفی(ص)، قم، ایران. (hosein_abdolmohamadi@miu.ac.ir)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۲۰

سعیدی شگری و همکاران: جریان‌های فکری-مذهبی امامیه در پاکستان و ... ۵۵

باهم اختلاف و مناقشه دارند و مبانی فکری آن‌ها چیست؟ مسأله‌ای است که باید بررسی شود **(پرسش)** اخباری‌ها، شیخی‌ها، جمن‌شاهی‌ها و اصلاح‌طلبان در این کشور حضور دارند و بیش‌تر مناقشات و درگیری آن‌ها در عرصه عقیدتی، آداب و رسوم و مناقب اهل‌بیت^(ع) است **(فرضیه)**. این نوشتار کوشیده با بررسی تاریخی، شناسایی جریان‌های فکری در پاکستان، عوامل و عرصه‌های درگیری و مناقشات آن‌ها را تبیین کند و جریان همسویی با اهل‌بیت^(ع) را مشخص نماید **(هدف)**. برای نیل به این مهم، از روش توصیفی و تحلیلی استفاده کرده است **(روش)**. با توجه به آموزه‌های شیعی، جریان‌های اخباری و جمن‌شاهی، راه انحراف را پیش گرفته‌اند و جریان اصلاح طلب راه و روش اهل‌بیت علیهم السلام را انتخاب کرده و لکن روش اصلاحی این جریان نیز جای تامل است. **(یافته)**

واژگان کلیدی: پاکستان، جریان، شیخیه، جمن‌شاهی، اصلاح‌طلبان

مقدمه

شیعیان پاکستان بعد از اهل سنت، بیشترین جمعیت این کشور را تشکیل می‌دهند؛ اما از نظر فرهنگی همواره مورد هجمه دیگر مذاهب قرار داشته و دارند. با وجود بی‌مهری‌های بیرونی در محافل داخلی نیز انسجامی برای مواجهه درست با این هجمه‌ها دیده نمی‌شود و این امر عوامل متعددی دارد. یکی از آن‌ها وجود افکار و جریان‌های مختلف در درون مذهب شیعه و اختلاف آنان با یکدیگر است. اختلافات و مناقشات آنان در زمینه باورهای دینی و مذهبی، آداب و رسوم اجتماعی و مسائل سیاسی است. در طول تاریخ هر کدام از این جریان‌ها، افراد زیادی بخود جذب کرده و تشکیلات مختلفی را به وجود آورده‌اند.

چهار جریان مهم اخباری، شیخی‌ها، جمن‌شاهی و جریان اصلاح طلب در بین شیعیان کشور پاکستان وجود دارد. هر کدام از این‌ها به روش‌ها و ابزارهای گوناگون، سعی می‌کنند افکار و نظرات خود را به دیگران القاء کنند و مردم را به خود جذب نمایند.

اندیشه کلامی و اعتقادی شیعیان پاکستان عمدتاً متأثر از مکتب لکهنو^۱ است که بر مبنای آن، پس از توحید و نبوت، مسأله «امامت»، مهم‌ترین جایگاه را در نظام باورهای اعتقادی و کلامی دارا است. مکتب لکهنو یک مکتب اصولی است که در مقابل مکتب اخباری و دیگر جریان‌ها قرار گرفته است.

باورهای کلامی و اعتقادی شیعیان پاکستان را در یک دسته بندی کلی می‌توان به دو دسته تقسیم کرد:

۱. گرایش موسوم به «شیخیه» یا «موالیه» که منسوب به شیخ احمد احسائی (م ۱۸۲۴م) و سید

۱. بانی مکتب اصولی لکهنو، آیت‌الله دل‌دارعلی غفران‌مآب بودند. ایشان قبلاً اخباری بود؛ اما وقتی برای ادامه تحصیل به عتبات تشریف برد و در آنجا نزد استاد کل، آقای وحید بهبهانی، آقای سید مهدی بحر العلوم طباطبائی، آقای سید علی حائری طباطبائی و آقای شیخ جعفر کبیر کاشف‌الغطاء تلمذ نمود، از اخباریت جدا شده و به مکتب اصولی پیوست. بعد از برگشت از نجف به هند، کتابی به نام «اساس‌الاصول» نوشت. این کتاب یک طرف از مکتب اصلی شیعه حمایت می‌کرد و از طرف دیگر در رد مطالب فوائد مدنیه آمین استرآبادی بود. بعد از آقای دل‌دارعلی، شاگردان و فرزندانش لائق ایشان؛ همچون سلطان العلماء سید محمد، سید العلماء سید حسین و مفتی قلی و غیره مکتب اصولی لکهنو را ترویج کردند. توضیحات از زحمات آقای غفران‌مآب و شاگردانش در این باب، در کتب تحریر شده است. رک: اثینه حق‌نما، تالیف بعضی از شاگردان آقای دل‌دارعلی؛ اوراق الذهب، تالیف علامه مفتی سید محمدعباس موسوی متوفی ۱۳۰۶ هجری؛ ورثه الانبیاء، تالیف علامه هندی سید احمد نقوی.

سعیدی شگری و همکاران: جریان‌های فکری-مذهبی امامیه در پاکستان و ... ۵۷

کاظم رشتی است. میرزا حسین عظیم آبادی (م ۱۲۶۰ق/ ۱۸۴۴م) اولین مبلغ این تفکر در هند به شمار می‌رود که در لکهنو و آله آباد به تبلیغ پرداخت و سپس بعضی تحصیل‌گران مکتب لکهنو مانند محمدبشیر انصاری (م ۱۹۸۳م)، مولانا سید محمدعارف نقوی (م ۱۹۹۸م)، مولانا سید نجم‌الحسن کراروی (م ۱۹۸۲م)، مولانا سید ضمیرالحسن رضوی (م ۱۹۹۳م) و میرزا یوسف حسین (م ۱۳۱۸ه ق)، آن را در پاکستان ترویج کردند. (نقوی، ص ۳۵-۳۷) امروز رهبری فکری این گروه در دست میرزا حسن حایری احقاقی و میرزا عبدالرسول احقاقی مقیم کویت قرار دارد و بیش‌ترین تبلیغات آن به وسیله «دارالتبلیغ جعفریه» در اسلام آباد انجام می‌گیرد. (اعوان، ص ۱۳۰)

۲. گرایش موسوم به «شیعیت خالص» یا «موحدین» که از سوی مکتب «نجف» و «قم» و فارغ التحصیلان آن؛ مانند محمدیارشاه نجفی، مولانا اخترعباس نجفی، مولانا حسین بخش نجفی جارا، علامه سید صفدرحسین نجفی در لاهور (م ۱۹۸۹م)، آیه‌الله محمدحسین نجفی دهکو سرگودها، شیخ محسن علی نجفی در اسلام آباد، سید جواد نقوی در لاهور، حمایت می‌شود. البته بعضی از تحصیل‌گران محلی؛ مانند علامه سید گلاب‌علی شاه نقوی در ملتان و حافظ سیف‌الله نیز حامی سرسخت این تفکر بودند (عارفی، ۱۴۲). آشنایی با جریان‌ها، برای فهم بهتر فضای مذهبی پاکستان کمک می‌کند؛ اما تاکنون کسی در مورد این موضوع، تحقیق نکرده است.

مفهوم شناسی

۱. تعریف جریان

جریان، مصدری عربی از ریشه جری یجری است با معنایی خلاف وقوف و سکون. مفهوم اصل این ماده که جری باشد، حرکت منظم و دقیق در طول مکان است که از آن به انسیاح تعبیر می‌شود (مصطفوی تبریزی، ۱۳۷۴: ص ۷۷) به حرکت در میان افراد و اشخاص هم جری گفته می‌شود و مثال آن کنیز است که به آن به خاطر جریان ولایتش در موالیان متعدد، جاریه گفته می‌شود. معادل این مفهوم در انگلیسی Trend, Flow, Movement, Current، می‌باشد.

جریان گاه به صورت اسم برای توصیف یک امر قوام و ثبات نیافته به کار می‌رود، به عبارت دیگر؛ امری که در حال شکل‌گیری بوده و به کمال خود نرسیده است؛ مانند جریان‌های شعری در برابر مکاتب شعری (طاهری، ۱۳۸۵: ص ۲۳). بدین ترتیب؛ روند شکل‌گیری یک ایده و نظر و سیر تطور تاریخی آن با در نظر گرفتن فرازاها و فرودها و آثار آن در عرصه اجتماع را جریان گویند. (شعبانی

ساروئی، ۱۳۷۹: ص ۱۷)

عبدالحسین خسروپناه محقق نام‌آشنای جریان‌شناسی، چنین آورده است: «جریان عبارت است از تشکل، جمعیت و گروه‌های اجتماعی معینی که علاوه بر مبانی فکری، از نوعی رفتار ویژه اجتماعی برخوردار است». (خسرو پناه، ۱۳۹۶: ص ۲۰)

۲. مؤلفه‌ها و شاخص‌های جریان

روشن است که جریان، عنوانی اجتماعی است که با تکمیل مؤلفه‌های زیر وجود پیدا می‌کند:

الف. افراد متعدد - جمعیت - وجود داشته باشد؛ به عبارت دیگر، یک نفر نمی‌تواند جریان را تشکیل بدهد. (همو، ص ۲۰)

ب. سیستم مدیریتی وجود داشته باشد؛ یعنی این جمعیت به حال خود رها نشده باشند؛ بلکه در مسایل مهم از شخص یا اشخاصی دستور بگیرند.

ج. پشتوانه‌ی فکری داشته باشد و یک یا چند نفر به خصوص به عنوان نماینده‌ی فکری آن در جامعه شناخته شوند.

د. جنبش اجتماعی داشته باشد؛ یعنی اقدام به جذب و طرد در صحنه اجتماع بکند و در نتیجه در روند تحولات اجتماعی یک جامعه مؤثر باشد.

ه. رفتار اجتماعی خاص - بی‌رونداد خاص - داشته باشد؛ یعنی با آن رفتار در اجتماع مشخص شود. به زبان ساده؛ به بررسی جریان‌ها، جریان‌شناسی گفته می‌شود و به عبارت دیگر به شناخت منظومه‌ی فکری و گفتمان یک جریان، چگونگی شکل‌گیری آن، معرفی مؤسسان و چهره‌های علمی و تأثیرگذار در آن، جریان‌شناسی می‌گویند. (خسرو پناه، ب ۱۳۹۶: ص ۲۱)

۳. جریان‌شناسی

جریان‌شناسی، عنوان جدیدی است که در سال‌های اخیر جهت شناخت تفکر سیاسی، دینی و اجتماعی رواج یافته است. در این نوع مطالعات، تلاش می‌شود تا «گرایش‌های فکری و نیز پیوند گروهی میان متفکران»، کشف و سپس دسته‌بندی شوند.

واژه «جریان» معادل Current در زبان انگلیسی است بنا بر آنچه «بومر» در کتاب «Main Current of Western Thought»^۱ (بومر: ۱۳۸۰، ص ۲۶)، به کار برده است به معنای

سعیدی شگری و همکاران: جریان‌های فکری-مذهبی امامیه در پاکستان و ... ۵۹

«مجموعه مفروضاتی است که عده‌ای برحسب آن می‌اندیشند، سخن می‌گویند و عمل می‌کنند» (بومر، ص ۲۴). البته همه جریان‌ها به گونه‌ای، فکری و به نوعی واجد «ایده‌ای» در باره زندگی‌اند. و واژه جریان وقتی اطلاق می‌شود که آن فکر، مکتب یا نظریه، دارای تأثیر باشد. منظور ما از تأثیر این است که عده‌ای آن را قبول کرده باشند و پیروانی داشته باشند. دست کم به آن فکر توجه نمایند و در باره آن مطالعه کنند. این ویژگی‌ها باعث می‌شود، به یک فکر، مکتب یا نظر بگوئیم جریان (برنجکار، ۱۳۹۸: ص ۱). براساس تعریف خسرو پناه، جریان‌شناسی عبارت است از شناخت منظومه و گفتمان، چگونگی شکل‌گیری، معرفی مؤسسان و چهره‌های علمی و تأثیرگذار در گروه‌های فکری، مذهبی، سیاسی و اقتصادی. (خسرو پناه، الف، ۱۳۸۸: ص ۹)

منظور از جریان فکری-مذهبی در این مقاله، جریان‌هایی هستند که از لحاظ اعتقادی دوازده امامی هستند و در جامعه پاکستان به عنوان شیعه شناخته می‌شوند؛ ولی در تفسیر و تحلیل آموزه‌ها دینی و فروع باورهای دینی و مذهبی، با هم اختلاف نظر دارند. در این مقاله مهمترین جریان‌های مذهبی و دینی این کشور که دارای مؤلفه‌ها و پایه‌های جریان هستند، و شامل جریان‌های خوردتر می‌گردد، بررسی می‌شود. به یک اعتبار جریان‌های فکری مذهبی امامیه در پاکستان به سه جریان مهم تقسیم می‌شود:

۴. جریان اخباری

اخباری‌ها قبل از تشکیل پاکستان، در این سرزمین حضور داشتند؛ اما به صورت ناشناس و مخفیانه فعالیت می‌کردند. بعد از تشکیل کشور پاکستان، با نوشتن کتاب‌ها و مقالات، وجود خود را رسماً اعلام کردند. در این‌جا برخی از شاخصه‌های مهم این جریان را بیان می‌کنیم. جریان اخباری در این کشور، فرق چندانی با اخباری‌ها مشهور و معروف ندارد؛ اینان اندیشه‌ها و افکار آن‌ها را رواج می‌دهند. در ادامه به برخی از ویژگی‌های جریان اخباری در این کشور اشاره می‌شود.

شاخصه‌های جریان اخباری

الف. مخالفت با نظام ولایت فقیه و نظام مرجعیت. مهم‌ترین شاخصه این جریان، مخالفت با نظام مرجعیت فقهاء است. سید احسن زیدی از افراد سرشناس این جریان دو کتاب بر ضد اجتهاد، تقلید، نظام اجتهاد و اصول فقه نوشته است. (زیدی، ۲۰۰۱م الف: ج) وی در نقد نظام مرجعیت می‌نویسد: «وقتی آیت الله محسن حکیم طباطبائی از دنیا رفتند، میان شیعیان بحث

۶. مطالعات تاریخی جهان اسلام

سال یازدهم، شماره ۲۶، تابستان ۱۴۰۲

مجتهد اعلم شروع شد. این نظام، نظام معصوم^(ع) را کنار گذاشت و به جای آن افراد مختلف از خاطیان (مجتهدین) را به عنوان راهنما و رهبر قرار داده، ملت را به فرقه‌های مختلف تقسیم نموده بود.^(۴) (زیدی، الف، ۲۰۰۱: ص ۲) در کتاب دیگرش که همه محتوای آن، بر علیه نظام ولایت فقیه، تقلید و اجتهاد است، می‌گوید: «مجتهدین براساس یک آیه یک نظام ابلیسی کامل را تأسیس نمودند». (همان، ب ۱۹۷۲م: ص ۲۱۹)

همچنین سید باقر نثار که از افراد برجسته این جریان است، چند کتاب بر علیه نظام ولایت فقیه، تقلید، اجتهاد و مجتهدین نوشته است. دیدگاه سید باقر نثار زیدی در باره حکومت ولی فقیه می‌گوید «حقیقت همه این سعی و تلاش‌های مجتهدین برای این است که آخوندها حکومت را به دست بگیرند». وی برای اثبات ادعای خود به احادیثی تمسک کرده است؛ از جمله به احادیثی که می‌گویند: «کسانی که قبل از وقت موعود (ظهور امام زمان) برای حکومت اسلامی گام بردارند، هلاک خواهند شد. (مستنبط، ج ۱، ص ۷۵)

وی می‌گوید که ما در کتاب کشف الحقائق بیان کردیم که نظام اجتهاد یک نظام متوازی با نظام اهل بیت^(ع) است و هدف آن غصب مرجعیت اهل بیت^(ع) است؛ لذا بدون دشمنی با اهل بیت^(ع)، این نظام نمی‌تواند کارش را ادامه بدهد. اگر امروز شیعه به کتب مجتهدین و مراجع اکتفاء می‌کردند، روی زمین از شیعیان خالی می‌گردید. (زیدی، ۲۰۰۶م الف: ص ۱۴۶) اینها (مراجع) می‌دانند که اساس مذهب شیعه دو چیز است ولایت علی (ع) و عزاداری امام حسین (ع)، بنابراین، تمام سعی آنها (مجتهدین) بر این است که این دو چیز را از بین ببرند. کار تا اینجا پیش رفته که اگر کسی در نماز علی ولی الله بگوید به او نصیری می‌گوید.

ما مامور هستیم در عقائد از ائمه^(ع) تبعیت کنیم و آنها را به عنوان مرکز رهبری قبول کنیم. لذا در مذهب شیعه فقط معصوم می‌تواند در مرکز قرار بگیرد. (زیدی، همان، ص ۲۲)

ما نه از شخص خاطی اطاعت می‌کنیم و نه انسان خاطی را ملت ما به عنوان مرجع و مرکز انتخاب نموده است. ائمه^(ع) به اصحاب خود اجازه اجتهاد ندادند. از نظر اخباری‌ها از زمان ائمه^(ع) تا اوائل زمان غیبت کبری همه شیعیان اخباری بودند. هیچ یکی از آنها اصولی نبودند، و این امر محتاج به دلیل نیست. همچنین سید باقر نثار بزرگان اصول و کلام شیعه را به باد انتقاد گرفته است؛ چنانچه وی در باره شیخ مفید می‌گوید: «شیخ مفید می‌خواهد هم عقائد خود در دل‌های شیعیان محکم کند و هم رضایت شیعیان را از دست ندهد و شیعیان هم با چند قیاس و چند جمله مبهم شیعه شوند و محمدحسین دهکو و مکتب وی در پاکستان مذهب این‌گونه مجتهدین (شیخ مفید) را رواج می‌دهند».

سعیدی شگری و همکاران: جریان‌های فکری-مذهبی امامیه در پاکستان و ... ۶۱

(زیدی، همان، صص ۲۶۶-۲۶۷)؛ اما مجتهدین برای فریب دادن مردم چند چیز را برخلاف هدف خود نوشته‌اند. سید باقر نثار زیدی در مورد اجتهاد و تقلید می‌نویسد: «من تعجب می‌کنم بر این شخص که براساس عقل و اطلاعات ناقص خود چنین ادعای دارد که نزد همه مجتهدین و فقهاء رأی شخصی حرام است در حالی که شما به کتب لغوی مراجعه کنید، که لفظ «فتوی» به معنای رأی شخصی است و همه توضیح المسائل رأی شخصی مجتهد است و تمام توضیح المسائل مجموعه فتاوی فقیه و مجتهد است. (باقر نثار زیدی، ۲۰۰۹: ص ۱۹)

بنابر این؛ یکی از شاخصه‌های این جریان، مخالفت با نظام ولایت فقیه است. از منظر این جریان، نظام ولایت فقیه یک نظام خود ساخته، توسط مجتهدین و علمای شیعه است و هیچ سند قرآنی و روائی ندارد. از نظر قرآن و احادیث معصومین^(ع) مرجع و مرکز شیعه فقط ائمه^(ع) هستند و هرکس در برابر این مرکز قرار گیرد، از قرآن و حدیث دور شده است. اندیشه و تفکر نظام ولایت فقیه برای تحت سیطره قرار دادن شیعیان به وجود آمده است. نظام ولایت فقیه باعث عقب ماندگی شیعه در عرصه‌های مختلف شده است؛ لذا راه برون رفت از این مخمصه و عقب ماندگی، کنار گذاشتن نظام ولایت فقیه و قرار گرفتن در دامنه ائمه^(ع) است.

ب. مخالفت با اجتهاد و تقلید. یکی از شاخصه‌های جریان اخباری‌ها در پاکستان، ضدیت و مخالفت با اجتهاد و تقلید است. سید احسن زیدی با بیان دیدگاه و نظریه فرقه امامیه این طوری بیان می‌کند: «(۱) فقط خداوند قانون گذار است و این حق را به کسی واگذار ننموده است (۲)؛ نه خداوند حکم چیزی را تابع رأی و نظریه مجتهد قرار داده است (۳)؛ نه به خاطر مختلف و متفاوت بودن آراء و دیدگاه‌ها، حکم واقعی یک چیز متعدد می‌شود (۴)؛ اگر مجتهد به حکم واقعی نرسد و بعد از سعی و تلاش حکم واقعی را به دست نیاورد و با اجتهاد خودش به حکمی برسد، آن حکم برای خود و مقلدینش کفایت می‌کند و این حکم ظاهری است در مقابل حکم واقعی. (احسن زیدی، ۲۰۰۱ الف: ص ۲۳) با بیان این نکات، سید احسن زیدی نظام اجتهاد و تقلید را یک نظام من درآوردی به حساب می‌آورد و به شدت آن را نقد می‌کند. در نظام شیعه به جزء ائمه^(ع) کسی حق رأی و حکم دادن را ندارد و اگر در عالم واقع و ظاهر عالمانی هستند فقط معصومین^(ع) هستند و حکم واقعی یک چیز بیش‌تر نیست و هیچ‌گونه تغییری در حکم واقعی خداوند حاصل نمی‌شود. لذا از نظر اخباری‌ها نظام اجتهاد و تقلید از اساس باطل است و هیچ دلیل عقلی و نقلی ندارد.

سید باقر نثار زیدی در نقد دیدگاه تقیه مداراتی امام خمینی^(رح) می‌گوید: «جناب خمینی در جهان تشیع اولین کسی است که برای خوشنودی اهل سنت، کلمه طیبه علی ولی الله را حرام اعلام کرد».

(زیدی، همان، ص ۲۵) باید مؤمنین خودشان را از این تباه کاری‌ها محفوظ و نجات بدهند و تنها راه فرار و نجات، دوری از آخوندها است و تقلید را به سطل اشغال بریزیم. ما می‌توانیم فتوای زیادی از مجتهدین نقل کنیم که با شنیدن آن‌ها انسان شرمنده می‌شود. (زیدی، همان، ۲۸) اگر کسی فکر می‌کند که مجتهد حکم معصوم را به شما می‌رساند، چنین کسی صد در صد در اشتباه هست. (همان، ص ۴۶)

ما چندین بار این را ثابت کردیم که تجارت و خرید و فروش اجتهاد با قیاس می‌چرخد چرا که در آن هیچ توجهی به منابع حقیقی یعنی قرآن و حدیث نمی‌شود. (زیدی، همان، ۹۳) قبل از انقلاب در ایران نماز جمعه برگزار نمی‌شد؛ اما بعد از ورود امام خمینی به ایران، در تمام شهرهای ایران نماز جمعه به طور پرشکوه برگزار گردید. (زیدی، همان، ص ۶۳)

ج. مخالفت با علم رجال. یکی دیگر از شاخصه‌های جریان اخباری در پاکستان مخالفت با علم رجال و اصولیین است. یکی از سرشناسان اخباری‌ها در باره علم رجال می‌گوید: علم رجال، برای مستحکم نمودن اقتدار شخصی مجتهد در شریعت و مشکوک ساختن احادیث است که مجتهدین نیاز به یک سیستم و نظامی بود که به وسیله آن، جواز این کار را پیدا کنند؛ چنانچه تشنگان قدرت بعد از عرق ریزی فراوان به زعم خود، به آن نام «علم الرجال» گذاشته‌اند. اساس علم الرجال کنار گذاشتن متن حدیث، و بررسی احوال راوی است. تا این که هر حدیثی را بخواهد قبول کند یا رد نماید. (باقر نثار زیدی، ۲۰۰۶ ج: ص ۲۳-۲۴)

چون داشتن رأی خاص در مورد هر شخصی، حق مسلم هر انسان می‌باشد. اگر کسی به او نیکی کرده باشد، آن شخص یک آدم خوب تلقی محسوب می‌شود و اگر به او بدی کرده باشد، یک آدم بد محسوب می‌شود و این را نمی‌بیند که آیا در واقع این شخص خوب است یا بد؟ چنین برخوردی با روایان حدیث صورت می‌گیرد که در باره یک راوی، یک رجالی می‌گوید که آن راوی ثقه، معتبر، صحیح العقیده و متقی است و رجال شناس دیگری در مورد همان راوی می‌گوید آن راوی غیر معتبر، فاسق العقیده و غیر ثقه است. این چنین قطعی حکم نمودن در مورد چنین کسی تا قیامت امکان پذیر نیست و روایت نقل شده از آن شخص برای همیشه مشکوک خواهد بود. (باقر نثار زیدی، ج، همان، ص ۲۴)

ما با اطمینان کامل می‌گوییم که علم الرجال در هیچ جای قرآن بیان نشده است؛ اما نسبت به اهل بیت^(ع) که در باره هر علمی با توجه استعداد و توانائی افراد، علوم مختلف را به آن‌ها یاد و آموزش می‌دادند؛ اما آموزش علم الرجال امکان پذیر نیست. در احادیث معصومین^(ع) ذکر از علم الرجال

سعیدی شگری و همکاران: جریان‌های فکری-مذهبی امامیه در پاکستان و ... ۶۳

دیده نمی‌شود. (باقرنثار زیدی، همان، ص ۲۴) ما در کتاب‌های خود مخصوصاً در کتاب «کشف التضاد» به این حرف تأکید کردیم که اساس دین بر یقین است و شک در آن جایگاهی ندارد. (باقر نثار زیدی، ۲۰۰۶م: ص ۲۰) بنابراین، عقیده باشد یا عمل، اگر اساس آن‌ها یقین نباشد بی‌فائده است. ابتدای کفر، شک است به همین دلیل هرگاه شک انسان بیش‌تر شود، از ایمان دور و به کفر نزدیک می‌شود و این یک حقیقت است که هر فتوی و حکمی که مجتهد صادر می‌کند اساس آن شک است. تمام زندگی آن‌ها مبتلا به شک است و مقلدین خود را به شک مبتلا می‌سازد. «اشکال است»، «ممکن است»، «بعید نیست»، «احتیاط واجب»، «احتیاط لازم»، این گونه الفاظ برای چیست؟ این همه اصطلاحات در رساله عملیه مجتهدین وجود دارد. (باقر نثار زیدی، همان، ص ۳۴-۳۵)

پیروان این جریان در سطح جامعه به طور مشخص شناخته شده نیست؛ ولی مؤسسان و شارحان این جریان از انسجام خاصی برخوردار هستند که به طور شناسا دنبال تبلیغ افکار اخباری‌گری و ضدیت و مخالفت با جریان اصولی هستند و در واقع این جریان توانسته است که افراد زیادی را به سوی خود جذب نماید و در حال حاضر مرکز این جریان شهر کراچی است و به باور برخی، یک گروه در پشت صحنه کار علمی و فکری را انجام می‌دهند و به نام چند نشر می‌دهند. کسانی پیرو این جریان هستند که مخالف نظام ولایت فقیه، تقلید و اجتهاد هستند.

۵. جریان شیخیه

بانی شیخیه، شیخ احمد احسائی (۱۱۶۶-۱۲۴۱ق) و سید کاظم رشتی بودند، که در میان شیعیان شناخته شده است. شاید این مسلک در شبه قاره هند و پاکستان، برای اولین بار توسط مولانا میرزا حسن اعظم آبادی (متوفی ۱۲۶۰ق) راه یافت. وی توسط «کشف الظلام» و ترجمه «حیاه النفس»، این مسلک را خواست گسترش دهد؛ ولی سید العلماء مولانا سید حسین (متوفی ۱۲۶۴ ق) بن مولانا سید دل‌دار علی در کتاب «افادات حسینیه» پاسخ آن‌ها را نوشت، شیخ الحدیث، آقا بزرگ تهرانی، در ضمن شرح حال میرزا حسن عظیم آبادی می‌نویسد: «هو الشیخ المیرزا حسن بن امان‌الله الدهلوی العظیم آبادی الهمندی من العلماء الاعلام و افاضل الشیخیه کان فی کربلا المشرفه من تلامیذ السید کاظم الرشتی توفی حدود ۱۳۳۸ق». (تهرانی، ج ۲، ص ۳۰۷) مولانا نثار حسین عظیم آبادی نیز کتابی به نام «رد الاجابه الشیخیه» نوشت. (سید العلماء، ص ۲۳۹). بنابراین؛ جریان شیخیه از افکار شیخ احسائی و دیگر افراد این جریان متأثرند. در این جا به برخی از مهم‌ترین

شاخصه‌های آن اشاره می‌شود.

شاخصه‌های جریان شیخیه

الف. ترویج عقیده تفویض. کشور پاکستان در سال ۱۹۴۷ میلادی از هند جدا شد. شیعیان در آن زمان در این سرزمین، مدرسه دینی نداشتند؛ نشانه شناخت آنان فقط ماتم و عزاداری بود؛ گریستن بر مصائب آل رسول را وسیله نجات می‌دانستند؛ با شنیدن فضائل و مناقب اهل بیت علیهم السلام خوشحال می‌شدند؛ از کلیات اصول اعتقادی باخبر بودند، ولی از جزئیات آن اطلاع چندانی نداشتند و نمی‌دانستند که تفویض به چه می‌گویند؟ و مفوضه چه کسانی هستند؟ و همچنین از مذهب شیخیه، شیخ احمد احسائی و نظرات و عقائد وی بی‌خبر بودند. (زیدی برستی، ۱۹۹۹م: ص ۲۳ و ۲۴) در عالم بی‌خبری، برای فریب شیعیان چند حرف مشترک بین شیعه و مفوضه کافی بود. چون مؤسس شیخیه شیخ احمد احسائی عقیده تفویض را بر اساس فلسفه علل اربعه استدلال می‌کرد؛ لذا مذهب شیخیه همان مفوضه بود که علاوه بر معجزات، با فلسفه جدید وارد عرصه شد و بر اساس فلسفه علل اربعه حلال را حرام و حرام را حلال قرار می‌داد. (زیدی برستی، همان، ص ۲۴) شیخ احمد احسائی چهارده معصوم^(۴) را مظاهر الهی و دارای صفات الهی می‌دانست و معتقد بود پیامبر و امامان آفریننده و گرداننده جهان و روزی دهنده خلاق‌اند. وی همچنین بر این اعتقاد بود که خدا در آفرینش دنیا از آنان کمک گرفته و رشته امور دنیا را به دست ایشان سپرده است. هستی موجودات به آنان وابسته و قائم است مردم بندگان و بردگان پیامبر و امامانند. (احسائی، ۱۳۸۳ق: ج ۱، ص ۷۶) و مبلغان و مروجان شیخیه امثال بشیر انصاری به عنوان فضائل و معجزات اهل بیت علیهم السلام عقیده تفویض را در پاکستان ترویج می‌کردند. این عقیده در حالی عنوان گردید که در قرآن و احادیث، از این تعابیر شرک‌آمیز، خبری نیست و پیامبر و ائمه^(۴) هرگز چنین ادعاهایی را مطرح نکرده و مردم را به بندگی خود فرا نخوانده‌اند.

ب. تأویل. یکی از شاخصه‌های جریان شیخیه در پاکستان استفاده از تأویل است؛ تعبیر و تفسیر باطن کلام و برخلاف ظاهر معنی کردن را تأویل گویند. بانی این جریان شیخ احمد احسائی که علاوه بر داشتن مشی اخباری، دارای ذوق فلسفی نیز بود، همانند صوفیان و باطنیان، جهت وفق دادن مفاد اخبار و احادیث با ذوق فلسفی خود، به روش تأویل گرائیده و در این راه به مبالغه افتاد؛ یعنی قرآن و احادیث ائمه^(۴) را با عقاید خود تلفیق کرد، به گونه‌ای که هم قابل ارائه به زبان مذهب باشد و هم قابل طرح در قالب فلسفه. او با بهره‌گیری از قاعده تأویل معتقد بود که هر چیزی علاوه بر

سعیدی شگری و همکاران: جریان‌های فکری-مذهبی امامیه در پاکستان و ... ۶۵

شکل ظاهری، دارای باطنی است. به همین دلیل در آثار خود، روز قیامت (یوم القیامه) را به روز قیام امام موعود؛ بنی اسرائیل را به محمد، پل صراط را به ولایت و قرآن و جبرئیل را به عقل پیامبر و ائمه تعبیر کرد! (احسائی، ج ۲، ص ۸۱) کتاب‌های شیخی‌های پاکستان پر از تأویلات و تفاسیر باطن است.

ج. غلو در شأن ائمه اهل بیت علیهم السلام. محمد بشیر انصاری مبلغ شیخیه در پاکستان، چند دیدگاه ویژه دارد که این دیدگاه‌ها همانند دیدگاه مفوضه است و نشان دهنده این است که وی به شدت از افکار شیخ احمد احسائی متأثر بوده است.

چنانچه وی در معنای «حقائق الوسائط» یعنی معرفت محمد و آل محمد^(ص) می‌گوید که این کتاب را برای حمایت ناموس اهل بیت عصمت^(ع) نوشته است. وسائط؛ یعنی حجة الله؛ یعنی نبی و امام؛ این ذوات مقدسه (یعنی اهل بیت^(ع)) واسطه و وسیله بین خداوند و عالمیان می‌باشند و علت غائی و علت مبقیه جهان هستی هستند. (انصاری، ب، ص ۱۲) اهل بیت^(ع) وسیله خداوند در عوالم مختلفه؛ یعنی لاهوت، ملکوت و ناسوت هستند؛ بنابراین برای این ذوات مقدسه به مناسبت‌های عوالم، تعبیرهای مختلف و جداگانه استفاده شده است. (همو، ب، ص ۱۴)

د. مشیت الهی در تکوین و تشریح. محمد بشیر انصاری در مورد امور تکوین و تشریح دیدگاه شیخیه را پذیرفته است و معتقد است که همانگونه که ما نمی‌توانیم اوامر و نواهی الهی را بدون وسیله به دست بیاوریم، فیوضات و برکات الهی بدون وسیله حاصل نمی‌گردد؛ چرا که آن چیزی که در حصول احکام شرعی مانع است، همان چیز مانع حصول فیوضات و برکات الهی است؛ همانگونه که انجام تبلیغ امور شرعی به امر و مشیت خداست، امور تکوین هم به امر و مشیت خداوند است. (همو، ب، ص ۱۳) مرزبندی معرفت، عظمت و شأن انبیاء و ائمه^(ع) امکان پذیر نیست و تمام علماء، حکماء، خطباء و واعظین و ذاکرین، از فهم جایگاه آن‌ها قاصر و عاجزند. (همو، ب، ص ۷۳) چنانچه محمد بشیر انصاری در باره خلقت محمد و آل محمد^(ص) می‌گوید: «النور هو الظاهر بنفسه و المظهر لغيره»؛ معنای نور این است که خودش روشنی و نور است و به دیگران روشنی و نور می‌بخشد؛ بدین معنا، خداوند نور است و به دیگران نور می‌بخشد و وجود می‌دهد. بنابراین «الله نور السموات و الارض»؛ یعنی خداوند نور آسمان‌ها و زمین است؛ یعنی به اینها وجود می‌بخشد. محمد و آل محمد^(ص) بعد از خداوند برای خلائق نور هستند؛ چرا که وجود آن‌ها در نفس الامر و بالذات نور است. محمد و آل محمد^(ص) سبب وجود دیگر مخلوقات هستند. بنابراین ائمه^(ع) برای تمام خلائق نور هستند و خداوند برای آن‌ها نور است و غیر از خدا هیچ کس برای آن‌ها نور نیست؛ بلکه اینها

برای تمام اشیاء نوزند. (همو، ب، ص ۱۵)

بشیر انصاری در این خصوص، کتابی به نام: «حقائق الوسائط» در سه بخش نوشت و از جناب کاظم رسا خواهش کرده که این کتاب را به زبان فارسی ترجمه و در ایران پخش کند تا مجتهدان ایران بدانند که پیروان این نظریه در پاکستان هم حضور دارند و هستند. (همو، ص ۶) وی علاوه بر این کتاب، دو کتاب دیگر به نام‌های «مقام اهل بیت» و «عظمت اهل بیت» نیز هست که مشتمل بر سخنرانی‌های اوست.

محمد بشیر انصاری، بعد از انتخاب و پذیرش مذهب شیخیه در عراق، با کتاب‌های شرح زیارت و احقاق الحق وارد کشور پاکستان شد. به وسیله این دو کتاب در این کشور تبلیغ مذهب شیخیه را آغاز نمود. محمدبشیر انصاری از مجالس عزاداری به نفع مذهب شیخیه استفاده نمود و در میان مردم ساده شیعه، افکار و عقائد مذهب شیخیه را به عنوان فضائل آل محمد^(ع) بیان کرد. محمدبشیر انصاری توانست تعداد بسیاری از ذاکرین و مداحان را همراه خود سازند و آن‌ها از افکار و نظریات وی متأثر شدند. در مجالس حسینی افکار و عقائد مذهب شیخیه بیان می‌شد؛ اما کسی نبود جلوی این‌ها را بگیرد. شیعیان ساده لوح و بی‌خبر، حرف‌های مداحان و ذاکرین را به عنوان فضائل ائمه اطهار^(ع) قبول می‌نمودند و آن‌ها را تشویق می‌کردند. تا آنجا که بسیاری از عقائد و افکار مذهب شیخیه در اذهان شیعیان پاکستان تیبث شد و محمدبشیر انصاری و حزب وی با راحتی کامل و بدون هیچ مزاحمتی افکار و نظریات مذهب شیخیه را بیان می‌کردند. (اعوان، ۱۴۲۶: ص ۵۲)

محمدبشیر انصاری در عراق شنیده بود که علامه مهدی خالصی مخالف سرسخت مذهب شیخیه در پاکستان است؛ لذا وی سعی نمود که به مردم عوام شیعه پاکستان این طوری بفهماند که این کار، احیاء سیره علامه خالصی است. (زیدی برستی، ۲۰۰۵: ص ۱۲)

از یک طرف تبلیغ شیخیه در حال گسترش بود و از طرف دیگر شاه‌رگ حیات مذهب اهل بیت^(ع) و شیعیان علی^(ع) و سخنگوی اصلی و اساس مذهب شیعه و عقائد و معارف حقه مذهب اهل بیت^(ع) یعنی عزاداری امام حسین^(ع) را از اهداف اصلی آن منحرف ساختند؛ لذا آداب و رسومات غلط را به عنوان جزء اصلی عزاداری امام حسین^(ع) قرار دادند. (اعوان، ۱۴۲۶: ص ۵۴)

مسائل فوق مهم‌ترین باورهای شیخیه است. برخی از آن باورها هیچ سنخیتی با عقائد و باورهای شیعه ندارد و جناب آیت‌الله محمدحسین نجفی، کتاب «اصول الشریعه» را در رد عقائد شیخیه نوشته است، شیخی‌ها متقابلاً کتاب‌های زیر را در جواب او نوشتند: ۱. اسرار الشریعه، مولوی محمد عارف؛ ۲. معالم الشریعه، مولوی ضمیرالحسن احمد پور سیال؛ ۳. حقائق الوسائط، مولوی محمدبشیر

سعیدی شگری و همکاران: جریان‌های فکری-مذهبی امامیه در پاکستان و ... ۶۷

انصاری؛ ۴. میزان العقائد، مولوی محمدحسین سابقی؛ ۵. حقائق العقائد، مولوی میرزا یوسف؛ ۶. جواهرالاسرار، مولوی محمدحسین سابقی؛ ۷. تبيه المؤمنین عن شبهات المقصرین، مولوی محمداسماعیل دیوبندی؛ ۸. احسن العقائد، مولوی محمدقاسم خیر پور؛ ۹. تأیید حق؛ مولوی علی‌حسین شیفته. (زیدی برستی، ۱۹۹۹م: ۲۸، ۲۹)

پیروان این جریان در بیش‌تر ایالت‌های پنجاب و سند حضور دارند. چون این جریان از طریق بیان فضائل و مناقب ائمه علیهم السلام به بیان افکار و اندیشه‌های خود می‌پردازند، متأسفانه افراد زیادی به طور مرموز و ناشناخته تحت تأثیر این جریان قرار گرفته‌اند. گرچه مردم به ظاهر خودشان را شیخیه ندانند؛ ولی از افکار شیخیه متأثر هستند، چون این جریان در مدت زیادی با استفاده از تریبون منبر، مجالس و محافل افکار خودش را ترویج داده است؛ ولی مناطقی که مکتب نجف و قم در آن جا نفوذ دارند، جریان‌های انحرافی نفوذ چندانی ندارند از جمله این مناطق گلگت و بلتستان و ایالت خیبر و پختونخواه هست که این جریان‌های نفوذ خاصی ندارند.

۶. جریان جمن‌شاهی در پاکستان

بنیان‌گذار جریان جمن‌شاهی، سید طالب‌حسین شاه نجفی (۲۰۰۴، ۱۹۲۹م) فرزند سید صدر حسین شاه نقوی بخاری است که سلسله نسب وی به امام علی‌النقی^(ع) می‌رسد. وی حدوداً در سال ۱۹۲۹م در منطقه «چه‌نیه والا» در فرمانداری «لیه» ایالت پنجاب پاکستان به دنیا آمد و در ۲۰۰۴/۸/۱م در حدود سن ۷۵ سالگی در گذشت. (حسینی، ۱۳۸۹: ص ۱۲) سید محمد جعفرالزمان شخصیت دوم این جریان به حساب می‌آید و آثار ذیل را در بیان افکار و اعتقادات خود به رشته تحریر در آورده است:

۱. افکار المنتظرین در باره انتظار و آموزه‌های انتظار. ۲. مجالس المنتظرین علی روضه المظلومین (در پنج جلد) در باره مقتل سید الشهداء امام حسین^(ع) این کتاب به زبان سرائیکی تدوین گردیده و به زبان اردو هم ترجمه شده است. (شاهد اعظم، همان، ۱۵۲-۱۵۳) ۳. شرح دعای عهد. ۴. انتصار ولایت عصر عجل‌الله فرجه الشریف. ۵. وحدانیت مطلقه. ۶. معدن العصمه فی سیده ام‌القائم الحجّة. ۷. طریق المنتظرین. ۸. دین نصرت. ۹. The Last reformer of the world؛ در این کتاب جعفرالزمان، در باره جهان‌شمولی و جهانی شدن قیام حضرت عجل‌الله فرجه الشریف بحث کرده است و تأکید می‌کند که در آخر الزمان، منجی عالم خواهد آمد. ۱۰. دعای تعجیل فرج. ۱۱. امتیازالعالمین عن انواع العالمین؛ وی در این کتاب تلاش کرده است که ثابت کند

نوع وجود امامان معصوم^(ع) از نوع انسان‌های دیگر متفاوت است. به عنوان نمونه، وی می‌گوید: امامان معصوم^(ع) مانند مردم دیگر از اولاد حضرت آدم^(ع) نیستند و متولد نمی‌شوند؛ بلکه آنان ظهور و نزول می‌کنند. ۱۲. عرفان حجت. ۱۳. چند اثر منظوم دیگر (همچون گستاخیان در باره فضیلت سادات؛ اسرار العبدیات؛ مصباح شیعیت؛ تحریم السادات علی غیر السادات که در آن در باره حرمت عقد دختر سید با غیر سید بحث شده است؛ عرفانیان و کرچیان، که همگی در باره سیر و سلوک و اشعار مداحی از جعفرالزمان تألیف شده و به چاپ رسیده‌اند). (حسینی، صص ۳۰-۳۱)

شاخصه‌های جریان جمن شاهی

جریان جمن شاهی در اصول و فروع دین و احکام مذهب اهل بیت^(ع) انحرافات بی‌وجود آورده است که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌گردد:

الف. ممنوعیت ازدواج در زمان غیبت امام علیه السلام. یکی از شاخصه‌های این جریان، که در کتاب‌های ایشان بیان شده، ممنوعیت ازدواج در زمان غیبت است. (حسینی، ص ۱۷) آنان هرگونه شادی و شادمانی در زمان غیبت امام زمان^(ع) را درست نمی‌دانند؛ از این‌رو ازدواج کردن را صحیح نمی‌شمرند؛ بلکه می‌گویند باید منتظر باشیم تا امام زمان^(ع) ظهور کند و پیروان خود را زن و شوهر بدهد. بر اساس همین عقیده، هر دو فرزند سید طالب حسین شاه؛ یعنی سید باقرالزمان و سید جعفرالزمان ازدواج نکرده و مجرد از دنیا رفتند؛ اما بیش‌تر پیروان این جریان به دستور ازدواج نکردن تن نمی‌دهند و فقط تعدادی معدود از آن‌ها به این حکم عمل کرده و در خاتمه به صورت مجردی زندگی می‌کنند. (حسینی، ص ۱۷)

ب. جواز سجده برای غیر خدا. این جریان، سجده کردن در برابر غیر خدا؛ مانند پرچم منسوب به حضرت ابوالفضل العباس علیه السلام، اسب امام حسین علیه السلام - ذوالجناح - و همچنین در برابر «در پاک» (مرکز فعالیت‌های این جریان) را جائز می‌داند و این عمل را نهایت درجه معرفت قلمداد می‌کند؛ حتی پیروان این جریان در برابر خود سید طالب حسین شاه به سجده می‌افتادند و وی آنان را از این کار منع نمی‌کرد.

ج. بردن نام امام زمان^(ع) در هنگام ذبح حیوانات. در بین مردم منطقه مشهور است که پیروان این جریان، هنگام ذبح حیوان، جای یاد نام خدا، نام امام زمان^(ع) را به زبان می‌آورند و آن را برای حلال بودن ذبیحه کافی می‌دانند. (حسینی، ص ۱۸)

د. حرمت نماز جمعه. جریان جمن شاهی، اقامه نماز جمعه را در زمان غیبت حرام می‌داند؛

چرا که نماز جمعه را حق اختصاصی امام زمان^(ع) بر می‌شمارند.

ه. **فتوای حرمت تقلید و گرفتن احکام به طور مستقیم از زمان امام علیه السلام.**

آنان بر این باورند که به دستورهای مستقیم امام زمان^(ع) باید عمل کرد و ارتباط مستقیم با آن حضرت^(ع) بسیار آسان و راحت است؛ بدین صورت که دو رکعت نماز بخوانید و غسل توبه کنید و پس از گرفتن وضو به مکانی خلوت بروید و با گریه، نام امام زمان^(ع) را صدا کنید. امام خواهد آمد و حاجت شما را بر آورده خواهد کرد. آنان ادعا می‌کنند که امام^(ع) به ما دستور داده است احکام دین را از سید طالب حسین شاه نجفی فرا بگیرید. (همو، ۱۵۶-۱۵۷)

و. **غسل و کفن کردن ذوالجناح.** آنان بر این باورند که وقتی اسب منسوب به امام حسین^(ع)

بمیرد، باید آن را غسل و کفن کرد و با احترام و مراسمی خاص، در حال سوگواری و عزا بعد از تشیع به خاک سپرد و نیز حتی برای این اسب تا این اندازه احترام عملی قائل‌اند که بدون وضو به اشیای منسوب به آن نیز دست نمی‌زنند و این کار جایز نمی‌دانند. (حسینی، ص ۱۹)

ز. **نگهداری دختران به عنوان خمس در خانقاه و انتظار امام زمان علیه السلام.**

بین مردم منطقه و جامعه اهل علم مشهور است که مریدان و پیروان جریان جمن‌شاهی دختران خود را به عنوان خمس به خانقاه «در پاک» هدیه می‌کنند. (همو، ص ۱۹)

ح. **عدم جواز بردن نام بانوان خاندان اهل بیت^(ع).** افراد این جریان، بردن نام‌های بانوان

خاندان عصمت و طهارت بر منبر را بی‌ادبی می‌شمارند و با کسی که این مسأله را رعایت نکند، برخورد می‌کنند و چه بسا کار به زد و خورد و اهانت نیز می‌رسد. (شاهد اعظم، همان، ص ۱۵۷)

ط. **عدم جواز نماز قصر و عدم وجوب حج در زمان غیبت.** سید طالب حسین نجفی

می‌گفت: «ما بنده و غلام محض امام عصر^(ع) هستیم و مانند خود ایشان، وطن خاص نداریم و در حکم کثیر السفر هستیم. پس نماز شکسته برای ما معنا ندارد. (همو، ص ۱۵۸)

ک. **ادعای ملاقات با امام زمان علیه السلام.** بنیان‌گذاران این جریان ادعا دارند امام

عصر^(ع) را بارها ملاقات کرده‌اند و هر کس بخواهد می‌تواند امام را ملاقات کند.

ل. **افکار غلو آمیز در باره امام زمان^(ع).** در تمام آثار سید جعفر الزمان، دیدگاه و افکار وی در

باره امام زمان^(ع) وجود دارد (که البته آن دیدگاه‌ها و افکار هیچ سنخیتی با افکار و دیدگاه شیعه ندارد)؛ لازم است به چند نمونه از دیدگاه‌های غلو آمیز جعفر الزمان در باره امام زمان^(ع) اشاره شود؛ وی می‌گوید:

«عقیده من این است که امروز آخرین فرد محمد و آل محمد^(ص) موجود هستند، که امام زمان

(عج) می‌باشند. اگر تشریف بیاورند و بگویند من رب العالمین هستم و غیر از من خدای نیست، آن وقت من پیش از همه به آن اعتراف خواهم کرد». (نقوی، ۲۰۰۳: صص ۱۴-۱۵) «وقتی وحدانیت الکبری؛ یعنی شهنشاه معظم امام زمانه عجل الله فرجه الشریف، ظهور خواهند کرد وجه الله مردم را آشکار خواهند ساخت. در آن زمان راز وحدت الوجود، اولنا، اوسطنا و کلنا آشکار خواهد شد». (همو، ۳۱) «در عصر ظهور، هر مؤمن حامل کن فیکون خواهد شد». (همو، ص ۳۸)؛ «ما در زمان و موقعی و در هر شکلی، اگر خداوند بخواهد ظهور می‌کنیم و خداوند همین چیزی را می‌خواهد که آن را ما می‌خواهیم و خداوند از هر چیزی ناراض هست که ما از آن چیز ناراضیم». (همو، ص ۵۹). «وقتی مظهر ذات و صفات خداوند حکومت تشکیل می‌دهند، آن وقت عدل قائم خواهد شد و دل سوخته عاشقان مداوا خواهد شد و برای ظالمین قیامت خواهد شد. در آن زمان آن مظهر ذات و صفات خداوند عرش الهی را زینت خواهند داد. مؤمنین در سجده عشق جبین خود را به خاک خواهند سایید. (همو، ۱۲۹) «الان یا مولوی (آخوند) باید فضیلت آن ذات را ببیزد و از بشر بودن آن ذات توبه نماید یا علی‌الاعلان بگوید من از کفار عرب هستم تا که خداوند بگوید فاخرج فانک رجیم». «سجدهای ما به طور مستقیم در بارگاره امام زمان عجل الله فرجه الشریف است؛ از آنجا به درگاره خداوند می‌رسد». (همو، ۱۶۲) «وقتی امام زمان عجل الله فرجه الشریف ظهور می‌کند با یک دین جدید ظهور خواهند کرد و کتاب جدیدی خواهند آورد و کعبه را دو باره خواهند ساخت و هرشئی قدیمی را تبدیل خواهند داد». (همو، ۲۳۲-۲۳۳)

جعفرالزمان کتاب انتصار مظلوم محمد را در شأن ائمه اطهار^(ع) نوشته و به ویژه در باره انتظار امام زمان^(ع)، اشعاری سروده است. در این کتاب در شأن مراجع و مجتهدین گستاخی شده است. (نقوی، ۱۹۷۸، ص ۲۳)

مرکز جریان غلو، ایالت‌های پنجاب و سند هست و در دیگر ایالت‌ها از جمله ایالت‌های گلگت، بلتستان، خیبر پختونخواه و ایالت بلوستان این جریان نفوذ خاصی ندارد. در کل مردم عادی بدلیل عامیانه بودن افکار و اندیشه این جریان، زیاد تحت تأثیر قرار می‌گیرند.

۷. جریان اصلاح طلبی مناسکی-عقائدی

جریان اصلاح طلبی عقائدی و مناسکی کسانی می‌باشند که در صدد اصلاح و بازنگری در اعتقادات و مناسک شیعیان پاکستان هستند. اصلاح طلبان عقائدی و مناسکی دیدگاه و نظریه‌های خود را از طریق سخنرانی‌ها و مکتوبات به جامعه ارائه نموده‌اند.

سعیدی شگری و همکاران: جریان‌های فکری-مذهبی امامیه در پاکستان و ... ۷۱

جریان اصلاح طلبی مناسکی و عقائدی، به بحث اجتهاد و اصلاحات در درون مذهب شیعه عقیده داشته و اغلب از منظر اصولی و کلامی با جهان پیرامون خویش تعامل دارند؛ یعنی این جریان با استناد به مبانی اصولی و کلامی شیعه به نقد و اصلاح اعتقادات شیعه در پاکستان می‌پردازند. این‌ها فقط بر حسب مفاد روایات وارده به تفسیر زندگی نمی‌پردازند؛ بلکه معتقد به تحلیل و نقد روایات وارده هستند و از سوی دیگر با رویکرد انتقادی با جهان پیرامون تعامل دارند. (فراستی، ۱۳۹۳: ص ۴۳) به باور اصلاح طلبان انحرافات توسط جریان‌های انحرافی در درون جامعه شیعی پاکستان به اشکال افکار انحرافی شیخیت، جمن‌شاهیت، غلات پدید آمده و این نیازمند مبارزه است. اصلاح طلبان به خوبی آگاه‌اند که جریان‌های انحرافی، افکار و نظرات خود را چگونه از طرق مختلف به ویژه با استفاده از منبر (که تأثیر زیادی داشته و بیش‌ترین مخاطبان را به خود اختصاص داده)، عرصه تاخت و تاز روضه خوان‌های نادان و مغرض و خطبای طرفدار شیخیت منتشر کرده‌اند؛ آنان از طریق منبر افکار و نظرات انحرافی شیخ احمد احسائی را، به عنوان فضائل اهل بیت^(ع) و غلو و تفویض را با آب و تاب خاصی بیان کرده و روایت‌هایی بی‌سر و پا، دروغ پردازی علیه امامان معصوم^(ع) را رائج ساختند و به این ترتیب از سوی عبادات و احکام اسلامی، مانند نماز روزه، حج، زکات و خمس، در برابر مجالس عزای بین مردم کم اهمیت گشته و از سوی دیگر فحش، ناسزا گوئی علیه عالمان بیدار و اصلاح‌گر، حتی نسبت به مراجع عظام، تبلیغ علیه تقلید در زمان غیبت، از روی منبر علنا انجام می‌گرفت. (مجله حوزه، ۱۳۸۳: ص ۱۳۶)

به باور جریان اصلاح طلب، شیعیان پاکستان به خصوص در زمینه‌های ذیل، دچار انحراف شده‌اند:

الف. باورهای غلوآمیز در باره اهل بیت^(ع) و شیوع یافتن آن. براساس دیدگاه این مصلحان، افکار غلوآمیز به اجزاء مختلف و متعدد قابل تقسیم است؛ از جمله عقیده تفویض، فوق بشری پنداری آئمه اطهار^(ع)، علم غیب داشتن آئمه^(ع) به طور مطلق. (نجفی، الف ۲۰۰۱: ص ۳۰۱)

ب. بسیاری از شیعیان به آداب و رسومی معتقد شده‌اند که هیچ سندی برای آن‌ها وجود ندارند و این اعتقادات و باورها مشکلات زیادی را برای مذهب شیعه به وجود آورده است. (نجفی، ب ۲۰۰۱: ص ۴۹۰)

ج. توهین مراجع و اهانت به نظام مبتنی بر ولایت فقیه و تقلید از مراجع عظام، توسط جریان‌های انحرافی که درست نیست و باید با آن مقابله شود. (شرف الدین، الف ۱۹۸۹: ص ۱۷۸)

د. جداگانه پنداشتن نوع خلقت آئمه^(ع)، باور انحرافی دیگر است که توسط جریان‌های انحرافی

به وجود آمده و باید با آن مبارزه شود. براساس برخی دیدگاه جریان‌های انحرافی، انبیاء و ائمه^(ع) از بطن مادر به دنیا نه می‌آیند؛ بلکه آن‌ها ظهور می‌کنند. (نقوی، ۲۰۰۶: ص ۱۲۲)

هـ. به باور این جریان، اکثر مناسک مذهبی ما دچار انحراف شده است؛ این مناسک عبارتند از:

- مراسمات دینی از جمله مراسم عزاداری. (نجفی، ج، ۲۰۱۰: ص ۱۲۰)
- گفتن شهادت ثالثه در نماز؛ کسانی که در نماز شهادت ثالثه را نمی‌خوانند، تکفیر می‌شوند؛ قمه‌زنی و زنجیرزنی؛
- شبییه‌سازی (شبییه‌سازی به صورت افراطی و گسترده در حال افزایش است)؛
- تحریفات در واقعه تاریخی کربلا. (شرف الدین، ب ۲۰۰۵: ص ۱۱۳)؛
- توهین به مقدسات دیگر مذاهب؛
- پرداختن به مستحبات و عدم توجه به واجبات دینی. (نجفی، د ۲۰۰۹: بی تا: ص ۲۳۰)

در مقابل این انحرافات؛ جریان اصلاح طلبی عقائدی و مناسکی، برای اصلاح عقائد و باورها و همچنین آداب و رسوم دینی رایج به این باور هستند که:

اولاً. عقائد، آداب و رسوم دینی را باید با مراجعه به قرآن و سیره اهل بیت علیهم السلام و کتب معتبر و مستند به دست بیاوریم.

ثانیاً. خطباء و مداحان در باب عزاداری از کتب مقاتل معتبر و مستند استفاده کنند و از مراجعه به کتاب‌های غیر مستند و غیر معتبر بپرهیزند، منبر به دست افراد باسواد و تحصیل کرده باشد و روضه خوانان و مداحان برای روضه‌خوانی و مداحی آموزش لازم ببینند.

ثالثاً. از نگاه جریان اصلاح طلبی، نظام ولایت فقیه، اجتهاد و تقلید اساس و بنیاد شیعه است و در دوران غیبت مراجع عظام نماینده و نائب امام علیه السلام هستند؛ شیعیان برای حل و فصل مسائل به اینها مراجعه نمایند؛ نظام مبتنی بر ولایت فقیه، بهترین نظام در این عصر می‌باشد.

جریان اصلاح طلب از طرق گوناگون و از جمله با استفاده از تدوین و انتشار کتب، با افکار و دیدگاه‌های جریان‌های انحرافی، مبارزه می‌نمایند.

نتیجه

جریان‌های انحرافی در پاکستان در طول دوران فعالیت خود توانسته‌اند بسیاری از شیعیان ساده دل را که هنوز معارف عمیق اسلام در عمق جان‌های آن‌ها رسوخ نکرده بود، به سوی خود جذب کنند و از این راه به باورهای مذهب شیعه خدشه وارد سازند.

جریان‌های اخباری، شیخیه، غالیه و نصیری‌ها (جمن‌شاهی) در پاکستان حضور دارند. این جریان‌ها گرچه در جامعه پاکستان خیلی جا افتاده نیست و خودشان را به طور واضح نشان نمی‌دهند؛ اما با مراجعه به منابع این جریان‌ها، می‌توانیم افکار و اندیشه‌های این جریان‌ها را به دست بیاوریم. اخباری‌ها مبانی فکری خود را از دو منبع قرآن و حدیث اخذ می‌نمایند. این جریان با جریان کلامی و اصولی، به شدت مخالف هستند؛ آنان با پدید آوردن آثار مکتوب، مخالفت خود را با جریان کلامی و اصولی نشان داده‌اند. جریان اخباری‌ها در پاکستان نظام اجتهاد، نظام ولایت فقیه و تقلید را نقد نموده‌اند؛ به نظر آنان نظام اجتهاد، ولایت فقیه و تقلید در مذهب وجود ندارد. اخباری‌ها در پاکستان علم رجال را نیز قبول ندارند.

یکی از جریان‌های فکری در پاکستان، جریان شیخیه است که به شدت از افکار و اندیشه‌های شیخ احمد احسائی متأثر شده است. این جریان با بدست گرفتن منابع، مردم عوام را تحت سیطره فکری خود در آورده است. از آنجا که شیخ احمد احسائی فکر و اندیشه تقویضی داشت، مروجان این جریان افکار مفوضانه او را در پاکستان گسترش داده‌اند. این جریان همچون اخباری‌ها با مراجعه به آیات و روایات افکار و اندیشه‌های خود را گسترش داده‌اند.

جریان جمن‌شاهی‌ها یکی از جریان‌های شیعی در پاکستان است، که افکار و اندیشه‌های این جریان با افکار و اندیشه‌های غالی‌ها و نصیری‌ها، هماهنگ بوده؛ اما تمرکز بیشتر این جریان به مهدویت است. مبانی این جریان، مراجعه به کتاب و سنت است؛ یعنی از نظر این جریان تنها منبع مورد اعتماد و اعتبار، قرآن و احادیث وارده از ائمه (ع) است. این جریان افراد زیادی را به نشر و توزیع آثار خود تحت تأثیر قرار داده است و اکثر حامیان و طرفداران این جریان در ایالت پنجاب قرار دارند؛ در جاهای دیگر پاکستان نیز کم و بیش طرفداران این جریان حضور دارند.

جریان‌های یاد شده در برخی موارد باهم موافق و هم‌نظرند. اکثر و بیشتر این جریان‌ها منش اخبارگری دارند و برای بیان افکار خود از روایات ائمه (ع) بهره جستند. جریان‌های اخباری و جمن‌شاهی مخالف نظام تقلید، مرجعیت و ولایت فقیه بوده و در مقابل آن قرار گرفته‌اند؛ اما جریان شیخیه مخالفت خود را با نظام اجتهاد و ولایت فقیه آشکار نمی‌کند. نقطه مشترک این جریان‌ها سوق دادن مذهب شیعه به سمت مناسک دینی و مذهبی است و از هرگونه مشارکت شیعه در عرصه سیاست و اجتماع امتناع می‌ورزند.

جریان اصلاح طلب برای مقابله با جریان‌های اخباری، شیخیه و غلو به وجود آمده است. این جریان با استناد به قرآن و روایات اهل بیت علیهم السلام، در صدد اصلاح عقائد، آداب و رسوم دینی شیعیان در پاکستان می‌باشند.

منابع و مأخذ

الف) فارسی

۱. آقا بزرگ تهرانی، محمدحسین، الذریعه الي تصانیف الشیعه، دارالاضواء، لبنان بیروت، ۱۴۰۳.
۲. برنجکار، رضا، گفت و گوی دکتر رضا برنجکار با پایگاه رسای اندیشه، قم، ۱۳۹۸/۰۹/۰۶.
۳. جونپوری، سید محمد مرتضی، اصلاح الرسوم بکلام المعصوم، لکهنو، طبع دبدبه احمدی، چاپ دوم.
۴. حوزه گفتگویی اختصاصی با آیت الله محمد حسین نجفی، مجله حوزه، ص ۱۳۶، شماره سوم بیست و یکم، مرداد و شهریور، ۱۳۸۳.
۵. حسینی، محمدنواز، نقد و بررسی اصول عقاید جریان جمن شاهی، پایان نامه کاشناسی ارشد، مجتمع آموزش عالی فقه و معارف اسلامی جامعه المصطفی العالمیه (ص)، ۱۳۸۹ ش.
۶. خسرو پناه، عبدالحسین، جریان شناسی ایران، قم: مؤسسه فرهنگ حکمت نوین اسلامی، ۱۳۸۸.
۷. ——— جریان شناسی ضد فرهنگها، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۶.
۸. شاهد، رئیس اعظم، نگرش انحرافی جریان جمن شاهی پاکستان به آموزه های انتظار و امام عصر (ع)، فصل نامه علمی-ترویجی پژوهش های مهدوی، سال چهارم، شماره ۱۳، تابستان ۱۳۹۴ ش.
۹. فراتی، عبدالوهاب، روحانیت و تجدد با تأکید بر جریان های فکری سیاسی حوزه علمیه قم، چاپ دوم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۳.
۱۰. طالقانی، سید علی، ترمینولوژی جریان شناسی فرهنگی، مجله حوزه، آذر و دی ۱۳۸۲، شماره ۱۱۹.
۱۱. عارفی، محمداکرم، شیعیان پاکستان، شیعه شناسی، چاپ اول، قم، ۱۳۸۵ ش.
۱۲. فرانکلین لوفان بومر، جریان های بزرگ در تاریخ اندیشه غربی، حسین بشیریه، مرکز بازشناسی اسلام و ایران، تهران ۱۳۸۰.
۱۳. محمدحسین سابقی، تذکره خدمات مبلغ اعظم، ترجمه مولانا ضیا حسین ضیا.

سعیدی شگری و همکاران: جریان های فکری- مذهبی امامیه در پاکستان و ... ۷۵

۱۴. مولانا محمد اسماعیل، هدیة المستبصرین فی رد شبهات المقصرین، ترجمه مولانا ضیا حسین ضیا.
۱۵. نقوی، سید عارف حسین، تذکرة علمای امامیة پاکستان، ترجمه، محمد هاشم، پژوهش های اسلامی، آستان مقدس قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۰ ه. ش.
۱۶. مصطفوی تبریزی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱۴، چاپ اول، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۴ ش.
۱۷. نامداریان تقی پور و قدرت الله طاهری، نگاهی انتقادی به جریان شناسی شعر معاصر ایران، فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء ۱۳۸۵، شماره ۵۶ و ۵۷.
۱۸. شعبانی ساروئی، رمضان، جریان شناسی سیاسی فرهنگی ایران، مؤسسه فرهنگی هنری ناصران دین، قم، اعتدال، ۱۳۷۹.

ب) اردو

۱۹. مفتی جعفر حسین، سیرت امیر المؤمنین^(ع)، ج ۲، ص ۱۴، مقدمه، محمد شریف لاهور، مرکز احیاء آثار بر صغیر (مآب)، ۱۳۹۷ ش.
۲۰. نقوی، حضرت علامه سید غالب علی شاه، نوری انسان، ملتان، عاتکه پرنٹرز پل شواله، چاپ دوم، ۲۰۰۶ م.
۲۱. نقوی البخاری، السید محمد جعفر الزمان، اسماء القائم ویلفیر ترست، ۲۰۰۷ م.
۲۲. —، مصباح شیعیت، چاپ دوم، ۲۰۰۵ م.
۲۳. —، نهج المعرفة فی اسماء الحجّة، همان، چاپ دوم، ۲۰۰۷ م.
۲۴. —، انتصار مظلوم، کراچی، القائم ویلفیر ترست، چاپ دوم، ۱۹۷۸ م.
۲۵. —، افکار المنتظرین، ۲۰۰۳ م، چاپ اول.
۲۶. —، دین نصرت، چاپ سوم، ۲۰۰۵ م.
۲۷. —، شرح دعای عهد، ۲۰۰۵ م، چاپ سوم.
۲۸. —، مجالس المنتظرین علی روضه المظلومین، چاپ دوم، ۲۰۰۶ م، ج ۲، ۲۰۰۷ م، مترجم، سید انیس مهدی شاه.
۲۹. —، وحدانیت مطلقه، کراچی، القائم ویلفیر ترست، ۲۰۰۷ م، چاپ سوم.
۳۰. —، یا مولا کریم عجل الله فرجک اسرار العبدیات یعنی عملی روحانیت، همان، چاپ دوم.

۳۱. —، افکار المنتظرین، المنتظرین ریسرچ سنتر جمن شاه ضلع لیه، ۲۰۰۳م، چاپ اول،
القائم ویلفیر ترست.
۳۲. زیدی، سید باقرنثار، کشف الصلوٰۃ، کراچی، چاپ اول، ۲۰۰۶م.
۳۳. —، کشف المودۃ، کراچی، چاپ اول، ۲۰۰۸م.
۳۴. —، کشف الحجاب، طبع اول، ۲۰۰۹م.
۳۵. —، کشف الاحکام، چاپ اول، ۲۰۰۶م.
۳۶. —، کشف التضاد، چاپ اول، ۲۰۰۶م.
۳۷. —، کشف العقائد، چاپ اول، ۲۰۰۶م.
۳۸. —، کشف الحقائق، چاپ اول، ۲۰۰۶م.
۳۹. —، کشف المعارف چاپ اول، ۲۰۰۵م.
۴۰. زیدی، الفقیہ الحکیم: السید محمد احسن، اسلام مین نظام ہدایت و تقلید رسالت و امامت
مسلسل مربوط اور معصوم راہنمائی.
۴۱. —، اسلام و علمای اسلام، ادارہ علوم الاسلام، چاپ سوم، ۲۰۰۱م.
۴۲. زیدی برستی، سید محمد حسین، معجزہ اور ولایت تکوینی کی بحث، ادارہ نشر و اشاعت
حقائق الاسلام، معراج دین پرنٹنگ پریس لاہور، ۲۰۰۵م.
- a. —، پاکستان مین شیخیت اور شیعی علماء نکرآؤ.
- b. انصاری، علامہ محمد بشیر، حقائق الوسائط، ناشر مظفر عباس انصاری نزیل
نجف اشرف عراق. بی نا، بی تا.
۴۳. اعوان، طاہر عباس، مرد علم میدان عمل مین، جامعہ ولی العصر ہاؤسنگ کالونی، لیه،
پنجاب، ۱۴۲۶ھ ق.
۴۴. نجفی، محمد حسین، اصلاح الرسوم الظاہرۃ بکلام العترۃ الطاہرۃ، چاپ پنجم، ناشر، اظہار
سنز پرنٹرز-ریٹی گن روڈ، لاہور، بی تا.
۴۵. —، اصول الشریعہ فی عقائد الشیعہ، سرگودھا، مکتبۃ السبطين، ۲۰۱۲م.
۴۶. —، اصلاح المجالس و المحافل، لاہور، مکتبۃ السبطين، چاپ پنجم، ۲۰۱۰م.
۴۷. —، احسن الفوائد فی شرح العقائد، سرگودھا، مکتبۃ السبطين، ۲۰۰۱م.
۴۸. نقوی، سید عارف حسین، تاریخ تصادم فکری شیعہ و شیخہ در پاکستان، ماہ نامۃ دقایق
الاسلام، ژانویہ ۲۰۰۴م.
۴۹. شرف الدین، سید علی، امام و امت قرآن مین، کراچی، دارالثقافہ الاسلامیہ، چاپ دوم،
۱۹۸۹م.